

GREGORIAANSE GEZANGEN IN DE ADVENT

Schola Laudunensis

Museum Geelvinck – Hinlopen Huis

16 december 2012

OVER SCHOLA LAUDUNENSIS

In Leiden is in 2006 de Schola Laudunensis opgericht met als doel om Gregoriaans en middeleeuwse polyfonie zo authentiek mogelijk uit te voeren. Die authenticiteit zoekt het koor zowel door terug te grijpen op middeleeuwse handschriften, als door uitvoering van de muziek in de liturgische context, in missen en vesperdiensten. Het koor zingt bij voorkeur Gregoriaans in het ‘dialect’ van Lotharingen, waarvan het centrum de oude bisschopsstad Laon was. ‘Laudunensis’ betekent ‘van Laon’ en refereert aan het beroemde handschrift Laon Bibliothèque municipale 239, een 10de eeuwse Graduale dat de belangrijkste bron is voor dit Gregoriaans.

De muzikale leiding berust bij Margot Kalse. Kalse studeerde zang aan het Koninklijk Conservatorium bij Meinard Kraak en Rita Dams en specialiseerde zich aan het Fontys Conservatorium in Tilburg in vroege vocale muziek. Zij is artistiek leider van het ensemble Trigon dat een CD maakte met 13de eeuwse Gregoriaans en polyfonie onder de titel *Music for Candlemas*.

OVER HET GREGORIAANS VAN DIT PROGRAMMA

Het programma van deze middag staat in het teken van de voorbereiding op kerstmis, de advent. De vier zondagen vóór 25 december zijn de vier adventszondagen. Ze worden genoemd naar de openingswoorden van de openingsgezangen (introitus) van de missen van die dagen: vandaag is het zondag Gaudete (‘verheugt u’), vorige week was het zondag Populus Sion (zie no. 5).

Het Gregoriaans is de officiële zang van de Katholieke liturgie. Dit enorme repertoire valt uiteen in twee hoofdgroepen, namelijk dat voor de mis en dat van het koorbed of officium. Dat laatste wordt voornamelijk in kloosters beoefend, maar vroeger ook door kanunniken in zogenaamde kapittelkerken.

De Schola zingt vanavond vooral delen van de vespers (het avondofficium): no’s 1, 2, 4, 9, 10, 11. Deze gezangen zijn te vinden in het Antifonale Romanum. Onderdelen van de vespers zijn een hymne (no. 2, 11), psalmen en cantica (no. 4) met antifonen, een korte lezing met responsorium (antwoordzang) (no. 9) en gebeden. Het hoogtepunt van de vespers is het Magnificat, de lofzang van Maria (no. 10). Ook dit gezang wordt door een antifoön ingeleid en afgesloten. De zeven Magnificat-antifonen van 17 tot 23 december heten ‘o-antifonen’ omdat zij beginnen met een aanroep. Vandaag wordt de eerste gezongen: O Sapientia: ‘O Wijsheid’. Daarna volgen: O Adonai, O Radix Iesse, O Clavis David, O Oriens, O Rex gentium, O Emmanuel. Leest men de beginletters van deze aanroepen in omgekeerde volgorde, dan verschijnen de woorden ‘ero cras’: ‘ik zal er morgen zijn’. Toeval, maar een mooie samenvatting van waar het in de advent om gaat. Het lied Veni emmanuel (no. 14) is op de o-antifonen geïnspireerd.

Het Gregoriaans van de mis valt uiteen in het ordinarium en het proprium. Het ordinarium bestaat uit vijf onderdelen die in iedere mis terugkeren: Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus en Agnus Dei. Het Graduale, het boek voor de misgezangen, kent verschillende vertoningen van het ordinarium, voor verschillende gelegenheden: voor Pasen, voor Apostelfeesten, etc. De 17de mis is speciaal voor advent en vasten. Omdat dit liturgisch sobere tijden zijn, ontbreekt het Gloria. Uit die 17de mis zingt de Schola het Kyrie (no. 6). De aanroepingen ‘Christus onferm U’ en ‘Heer onferm U’ worden drie keer gezongen, zoals voor de liturgische hervormingen van het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) gebruikelijk was.

Het *proprium* bestaat uit gezangen die bij ieder mis anders zijn: het koor zingt uit de mis van de Tweede Adventszondag de intredezing (introitus) (no. 5) en het *graduale* (no. 7) dat gezongen wordt tussen de epistel- en de evangeliezing. Deze twee stukken zingt het koor uit het bovengenoemde handschrift Laon 239. Ook de uitspraak van het Latijn is conform aan wat toendertijd in Frankrijk waarschijnlijk gebruikelijk was.

De twee laatste onderdelen van het programma zijn ‘paraliturgisch’ repertoire; het *Veni* (no. 14) is een adventslied dat vooral in de Engelstalige versie bekend is: *O come, o come Emmanuel*. De versie die vandaag klinkt is komt uit een vermoedelijk 13de eeuwse handschrift, dat bewaard is in de Parijse *Bibliothèque Nationale*.

Het *Ave Virginalis Castitas* (no. 13) is een ‘trope’, een tekstuele en melodische uitbreiding van de bekende Maria-antifoon *Salve Regina*. Dit stuk komt uit de kring van de Moderne Devotie, een 14de eeuwse, in Nederland ontstane hervormingsbeweging in de kerk, waarmee de namen van Geert Grote en Thomas a Kempis verbonden zijn. Aanhangers waren vaak georganiseerd in gemeenschappen, maar de leden legden geen kloostergelofte af. De Broeders en Zusters des gemenen leven hadden een gemeenschappelijk gebedsleven. Het *Ave Virginalis Castitas* komt waarschijnlijk uit een muziekhandschrift van een mannenhuis uit het gebied rond de IJssel. Het wordt tegenwoordig bewaard in de Universiteitsbibliotheek Utrecht. De transcriptie is gemaakt door Ulrike Hascher-Burger.

OVER DE MEERSTEMMIGHEID

het Gregoriaans is eenstemmige muziek, maar al in de vroege Middeleeuwen kwamen vormen van polyfonie in gebruik. De oudste en eenvoudigste vorm van polyfonie is ‘organum’ waarbij de melodie verrijkt wordt met een eentonige baslijn (‘bourdon’) en/of parallel bewegende stemmen, meestal een kwart, kwint of sext onder of boven de melodielijn. In de uitvoering van de no.’s 4, 6, 9 en 10 is dergelijke meerstemmigheid te horen. In latere vormen zien we een afwisseling van parallelle en tegengestelde bewegingen. Voorbeelden hiervan zijn no.’s 13 en 14. Maar ook hier blijft de melodielijn alles bepalend; we zijn nog ver verwijderd van de onafhankelijke melodische lijnen die latere meerstemmige muziek kenmerkt.

OVER DE INSTRUMENTALE STUKKEN

Het virginaal dat vanavond bespeeld wordt is een reconstructie door John Morley en Olaf van Hees, gebaseerd op Italiaanse voorbeelden uit de 16de en 17de eeuw. Het is een “true inner-outer”, zoals dat in vaktermen heet: het kale instrument (hoewel fraai gefineerd in notenhout en voorzien van ivoren sierknopjes) is gelegd in een buitenkast (sierkast) die “Sinees verlakt” is: zwarte aan de buitenzijde en rood aan de binnenzijde, waarbij in goud, zilver en zwart Chinese tafereelen zijn geschilderd in een stijl die halverwege de 17e eeuw in Nederland en Engeland mode was. Het geheel staat op een copie van een virginaalstandaard van Gouchet uit 1645 (Antwerpen). Het instrument heeft vier octaven en staat gestemd in middentoonstemming op 415 Hz. De middentoonstemming was de gebruikelijke stemming uit de tijd. De onderling verschillende toonsintervallen doen de affecten van de gespeelde muziek goed doen uitkomen, bijvoorbeeld in de ‘wrang’ bedoelde passages.

De *toccata sopra la soggetta* “*Verbum Salutis Omnium*” (no. 4) is bekend uit diverse 15de - 16de eeuwse Italiaanse bronnen. Het “*Verbum Salutis Omnium*” was een populaire melodie die honderden jaren lang in allerlei dansen en instrumentale stukken opduikt. In de aloude traditie der virginalisten wordt vanavond op de *toccata* geïmproviseerd.

De variaties op “*Christe qui lux est et dies*” van John (William) Blitheman (c.1525-1591) (no. 8) zijn gebaseerd op een hymne die vroeger toegeschreven werd aan de heilige Ambrosius en

die in de vasten tijdens de completen - het laatste deel van het dagelijkse koorgebed - gezongen werd. De cantus firmus (de zangmelodie) wordt uitgevoerd met de ene hand, en een rijke ornamentering met de andere: een typische werkwijze van Blitheman.

De variaties op “What if a day” van John Dowland (1563-1626) (no. 12) variëren op een prachtige, melancholieke melodie die tot overpeinzing en inkeer uitnodigt. De melodie is die van het bekende “Merck toch hoe sterck” uit de Nederlandsche Gedenckklanck van Valerius. Dowland en Valerius baseerden zich op een oude Italiaanse dansmelodie, die op zijn beurt weer teruggaat op het Gregoriaanse ‘Victimae paschalis laudes’.

(1) OPENINGSVERS

Deus, in adiutorium meum intende.
Domine, ad adiuvandum me festina.
Gloria Patri, et Filio, et Spiritui Sancto.

God, kom mij te hulp.
Heer, haast U mij te helpen.
Eer aan de Vader en de Zoon en de Heilige Geest.

Sicut erat in principio, et nunc, et semper, et in sæcula sæculorum. Amen.

Zoals het was in het begin en nu en altijd en in de eeuwen der eeuwen. Amen.

(2) HYMNE

Verbum salutis omnium,
Patris ab ore prodiens,
Virgo beata, suscipe
casto, Maria, viscere.

Neem uit de mond van de Vader
Het reddingswoord voor allen,
Gezegende maagd Maria
In uw kuise schoot.

Te nunc illustrat cælitus
umbra fecundi Spiritus,
gestes ut Christum Dominum,
æqualem Patri Filium.

Uit de hemel overschaduwte
De vruchtdragende Geest
Zodat u Christus de Heer zult dragen
De aan de Vader gelijke zoon.

Hæc est sacrati ianua
templi serata iugiter,
soli supremo Principi
pandens beata limina.

Zij is de immer gesloten deur
Van de gewijde tempel
Die enkel de hoogste Vorst
De zalige toegang opent.

Olim promissus vatibus,
natus ante luciferum,
quem Gabriel annuntiat,
terris descendit Dominus.

Eertijds door profeten beloofd,
Geboren vóór de dageraad,
Door Gabriël aangekondigd:
De Heer daalt neer op aarde.

Lætentur simul angeli,
omnes exsultent populi:
excelsus venit humilis
salvare quod perierat.

De engelen verheugen zich samen,
Alle volkeren jubelen:
De verhevene komt in zwakte
Redden wat was verloren.

Sit, Christe, rex piissime,
tibi Patrique gloria
cum Spiritu Paraclito,
in sempiterna sæcula.

Christus, allervroomste koning,
U en de Vader zij eer,
Met de Heilige Geest, de Vertrouster,
In alle eeuwen. Amen

(3) Virginaal: TOCCATA SOPRA LA SOGGETTA “VERBUM SALUTIS OMNIUM”

(4) CANTICUM

Antifoon

Multiplicabitur eius imperium, et pacis non erit finis.

Jes. 9,7
Groot is zijn macht en eindeloos de vrede.

Canticum

Salus et gloria et virtus Deo nostro, quia vera et iusta iudicia eius;

Apoc. 18, 1-2, 5-7
De redding en de eer en de macht zijn van onze God, want waarachtig en rechtvaardig zijn zijn oordelen.

Laudem dicite Deo nostro, omnes servi eius et qui timetis eum, pusilli et magni.

Loof onze God, al zijn dienstknechten, u die ontzag hebt voor Hem, u, klein en groot. De Heer onze God, de Albeheerser, heeft zijn koningschap aanvaard.

Quoniam regnavit Dominus, Deus noster omnipotens.

Laat ons verheugd zijn en juichen en Hem eer bewijzen: de tijd is gekomen voor de bruiloft van het lam, zijn bruid heeft zich al klaargemaakt.

Gaudeamus et exsulemus et demus gloriam ei, quia venerunt nuptiæ Agni, et uxor eius præparavit se.

Eer aan de Vader en de Zoon en de heilige Geest.

Gloria Patri, et Filio, et Spiritu Sancto.

Zoals het was in het begin en nu en altijd en in de eeuwen der eeuwen. Amen

Sicut erat in principio et nunc et semper et in sæcula sæculorum. Amen.

(5) INTROITUS VAN DE MIS VAN DE TWEDE ADVENTSZONDAG

Introitus

Populus Sion, ecce Dominus veniet ad salvandas gentes: et auditam faciet Dominus gloriam vocis suæ in lætitia cordis vestri.

Jes. 30, 30
Volk van Sion, de Heer komt nabij: Hij zal de volkeren redden. De Heer zal zijn machtige stem doen horen en gij zult vol vreugde zijn.

Versus

Qui regis Israel, intende: qui deducis velut ovem Ioseph.

Herder Israëls, hoor! Gij die Jozef leidt als zijn schaap.

(6) KYRIE VAN DE ZEVENTIENDE MIS

Kyrie eleison.
Christe eleison.
Kyrie eleison.

Heer, ontferm U.
Christus, ontferm U.
Heer, ontferm U.

(7) GRADUALE VAN DE MIS VAN DE TWEDE ADVENTSZONDAG

Ex Sion species decoris eius: Deus manifeste veniet. Congregate illi sanctos eius, qui ordinaverunt testamentum eius super sacrificia.

Ps. 49, 2.3.5
Van de Sion schittert zijn luister; God zal komen in heerlijkheid. Brengt voor Hem zijn heiligen bijeen, die met offers zijn verbond hebben bekrachtigd.

(8) Virginaal: VARIATIES OP “CHRISTE QUI LUX EST ET DIES”

(9) LECTIO BREVIS ET RESPONSORIUM

Lectio brevis

Gaudete in Domino semper. Iterum dico:
gaudete! Modestia vestra nota sit omnibus
hominibus. Dominus prope.

Fil. 4, 4-5

Verheug u altijd in de Heer. Nog eens:
verheug u! Uw vriendelijkheid moet bij alle
mensen bekend zijn. De Heer is nabij.

Responsorium

Ostende nobis, Domine, misericordiam tuam
et salutare tuum da nobis.
Gloria Patri, et Filio, et Spiritu Sancto.

Antwoorzang

Ps. 84, 8

Toon ons, Heer, uw liefde. Schenk ons uw
heil.
Eer aan de Vader en de Zoon en de Heilige
Geest.

(10) MAGNIFICAT

Antifoon

O Sapientia, quæ ex ore Altissimi prodisti,
attingens a fine usque ad finem fortiter,
suaviter disponensque omnia: veni ad
docendum nos viam prudentiæ.

Sir. 24, 5; Sap. 6, 1; Jes. 40, 14

O wijsheid die voortkomt uit de mond van de
Allerhoogste, die reikt van het ene einde naar
het andere en alles in kracht en heerlijk
regeert, kom en leer ons de weg van de
verstandigheid.

Magnificat

Magnificat anima mea Dominum
Et exultavit spiritus meus in Deo salutari
meo.
Quia respexit humilitatem ancillæ suæ:
ecce enim ex hoc beatam me dicent omnes
generationes.
Quia fecit mihi magna qui potens est, et
sanctum nomen eius.
Et misericordia eius in progenies et progenies
timentibus eum.
Fecit potentiam in brachio suo, dispersit
superbos mente cordis sui.
Deposuit potentes de sede et exaltavit
humiles.
Esurientes implevit bonis et divites dimisit
inanes,
Suscepit Israel puerum suum recordatus
misericordiæ,
Sicut locutus est ad patres nostros, Abraham
et semini eius in sæcula.
Gloria Patri, et Filio, et Spiritu Sancto.

Luc. 1, 46-55

Hoog verheft nu mijn ziel de Heer,
verrukt is mijn geest om God, mijn
Verlosser.
Zijn keus viel op zijn eenvoudige
dienstmaagd: van nu af prijst ieder geslacht
mij zalig.
Wonderbaar is het wat Hij mij deed,
de Machtige, groot is zijn Naam!
Barmhartig is Hij tot in lengte van dagen
voor ieder die Hem erkent.
Hij doet zich gelden met krachtige arm,
vermetelen drijft Hij uiteen.
Machtigen haalt Hij omlaag van hun troon,
eenvoudigen brengt Hij tot aanzien.
Behoeftigen schenkt Hij overvloed,
maar rijken gaan heen met ledige handen.
Hij trekt zich zijn dienaar Israël aan,
zijn milde erbarming indachtig;
Zoals Hij de vaderen heeft beloofd,
voor Abraham en zijn geslacht voor altijd.
Eer aan de Vader en de Zoon en de Heilige
Geest.

Sicut erat in principio et nunc et semper et in
sæcula sæculorum. Amen.

Zoals het was in het begin en nu en altijd
en in de eeuwen der eeuwen. Amen.

(11) LUX IUCUNDA

Lux iucunda, lux insignis
qua de throno missus ignis
in Christi discipulos,

Corda replet, linguas ditat,
ad concordēs nos invitat
cordis, linguæ modulus.

Consolator alme, veni,
linguas rege, corda leni;
nihil fellis aut veneni
sub tua præsentia.

Nova facti creatura.
te laudamus mente pura,
gratiæ nunc, sed natura
prius iræ filii.

Tu qui dator est et donum,
nostri cordis omne bonum,
cor ad laudem redde pronum,
nostræ linguæ formans sonum
in tua præconia.

Tu nos purges a peccatis,
auctor ipse pietatis,
et in Christo renovatis
da perfectæ novitatis
plena nobis gaudia.

Beminnelijk licht, vermaard licht
als vuur vanaf de troon
naar Christus' leerlingen gezonden,

Dat de harten vult, de tongen verrijkt
en ons nodigt tot harmonieuze
samenklanken van hart en tong.

Hoge trooster, kom,
leid onze tongen, verzacht onze harten;
gal of gif verdwijnen
als u aanwezig bent.

Met pure harten loven we u
nu uit genade herschepen schepsels,
maar vroeger van nature
kinderen van toorn.

U die gever bent en gave,
en al wat goed is voor ons hart,
maak ons hart tot lof geneigd,
vorm de klank van onze tong
tot uw verheerlijking.

Zuiver ons van zonden
U, die zelf de maker der vroomheid bent
Geef ons in Christus vernieuwd
de volle vreugde
van een volkomen vernieuwing.

(12) *Virginalis*: VARIATIES OP "WHAT IF A DAY"

(13) SALVE VIRGINALIS CASTITAS

Salve, virginalis castitas, puellaris puritas.
Te decet laus et reginalis dignitas.
O clemens, supernorum civium
angelorum dominum profers virgo filium
mundi solatium.
O pia, da virtutes animæ post transitum
miseriæ. Gressus nostros dirige, et duc
nos ad thronum gloriæ, o dulcissima.

Gegroet, maagdelijke kuisheid en jeugdige
puurheid. U komt lof en koninklijke waardigheid
toe. O genadige! De maagd tone haar zoon, de
gebieder van de hemelbewonders en engelen, de
troost der wereld.
O vrome. Geef kracht aan de ziel na de overgang
uit de ellende, richt onze stappen en voer ons
naar de troon van de heerlijkheid, o allerzoetste.

(14) VENI VENI EMMAMUEL

Veni, veni, Emmanuel
captivum solve Israel,
qui gemit in exsilio,
privatus Dei Filio.

Gaude! Gaude! Emmanuel,
nascetur pro te Israel!

Veni, O Iesse virgula,
ex hostis tuos ungula,
de spectu tuos tartari
educ et antro barathri.

Gaude! Gaude! Emmanuel,
nascetur pro te Israel!

Veni, veni O Oriens,
solare nos adveniens,
noctis depelle nebulas,
dirasque mortis tenebras.

Gaude! Gaude! Emmanuel,
nascetur pro te Israel!

Veni, Clavis Davidica,
regna reclude cælica,
fac iter tutum superum,
et claude vias inferum.

Gaude! Gaude! Emmanuel,
nascetur pro te Israel!

Veni, veni, Adonai,
qui populo in Sinai
legem dedisti vertice
in maiestate gloriæ.

Gaude! Gaude! Emmanuel,
nascetur pro te Israel!

O kom, o kom Immanuel,
verlos uw volk, uw Israel,
herstel het van ellende weer,
zodat het looft uw naam, o Heer!

Weest blij, weest blij, o Israel!
Hij is nabij, Immanuel!

O kom, gij wortel Isai,
verlos ons van de tyrannie
van alle goden dezer eeuw,
o Herder, sla de boze leeuw.

Weest blij, weest blij, o Israel!
Hij is nabij, Immanuel!

O kom, o kom, Gij Oriënt,
en maak uw licht alom bekend;
verjaag de nacht van nood en dood,
wij groeten reeds uw morgenrood.

Weest blij, weest blij, o Israel!
Hij is nabij, Immanuel!

O kom, Gij sleutel Davids, kom
en open ons het heiligdom ;
dat wij betreden uwe poort,
Jerusalem, o vredesoord!

Weest blij, weest blij, o Israel!
Hij is nabij, Immanuel!

O kom, die onze Heerser zijt,
in wolk en vuur en majesteit.
O Adonai die spreekt met macht,
verbreek het duister van de nacht.

Weest blij, weest blij, o Israel!
Hij is nabij, Immanuel!

(15) BENEDICAMUS

Benedicamus Domino.
Deo gratias.

Laat ons de Heer loven.
Wij danken God.